

Dret i religió a França. Laïcitat i signes religiosos als centres docents públics

M. Teresa Areces

Tot i que a França, la religió o els cultes no constitueixen un concepte definit jurídicament, en canvi sí que hi ha un dret positiu que té en compte les organitzacions religioses, com ara associacions de culte, congregacions religioses, etc. Però a aquest dret positiu només l'interessa el factor religiós des d'una perspectiva estrictament pública, és a dir, el dret únicament s'aplica pel que fa a la religió quan hi ha una projecció social de la llibertat de consciència, de la llibertat religiosa i del lliure exercici del culte. L'autora analitza aquestes característiques de la laïcitat francesa per mitjà de les sentències que s'han produït arran, entre d'altres, de les polèmiques relacionades amb el vel islàmic.

INTRODUCCIÓ

Des de 1905, el règim jurídic dels cultes a França és definit, tradicionalment, com de separació de les esglésies i l'Estat. El text fonamental d'aquest règim jurídic és la Llei de 9 de desembre de 1905. La doctrina considera que aquesta llei forma part dels principis fonamentals de la República, és a dir, dels principis constitucionals. Els elements essencials de la Llei de 1905 figuren als seus dos primers articles.¹

Les llibertats de consciència i de religió són els principis fonamentals del règim francès de separació entre les esglésies i l'Estat, i, des de la Revolució, la llibertat de religió en aquest país està garantida constitucionalment en dos aspectes: la llibertat de consciència i la llibertat de l'exercici públic del culte.

L'especificitat francesa prové d'aquest règim radical de separació de les esglésies i l'Estat, desconegut en la majoria dels països occidentals, i d'una concepció teòrica de la laïcitat que implica una neutralitat absoluta de l'Estat i dels poders públics amb relació a les religions i les confessions religioses. Aquesta concepció teòrica de la laïcitat francesa és única a Europa.²

El coneixement sociopolític d'un estat està unit a l'evolució històrica que ha experimentat. Això és especialment significatiu quan ens proposem examinar la jurisprudència que els tribunals francesos han generat en matèria de laïcitat, ja que les relacions esglésies-Estat francès han estat la concreció de llargs anys de lluita i, per tant, només es poden entendre tenint en compte els fets històrics més significatius.³

En aquest sentit, no creiem que es pugui parlar del principi de laïcitat sense tenir en compte l'evolució que aquest ha experimentat els darrers anys en un país com França, en el qual la

figura de l'Estat laic i, en conseqüència, el principi de laïcitat, ha tingut un paper no precisament marginal.

A França, sobretot des de final dels anys vuitanta i a la dècada dels noranta, s'ha plantejat un gran debat sobre un nou concepte de laïcitat. Aquest concepte està en evolució constant, especialment si considerem la importància que ha tingut el reviscolament del factor religió en la societat francesa, relacionat amb el fenomen de la immigració i, concretament, amb l'integrisme islàmic.

Per aquest motiu, el Consell d'Estat⁴ s'ha vist obligat a intervenir en bastants ocasions en les quals la neutralitat o el principi de laïcitat ha entrat en joc amb relació al paper que els poders públics han d'adoptar davant del factor religió.

Les llibertats de consciència i de religió són els principis fonamentals del règim francès de separació entre les esglésies i l'Estat

A partir de la Llei de 1905, d'una banda, i dels textos constitucionals, de l'altra, s'ha construït a França tota una doctrina de laïcitat. Les teories sobre la laïcitat de l'Estat francès s'inicien durant els debats polítics del segle XIX. L'any 1905, la laïcitat de l'Estat era sinònim de «laïcisme agressiu»; es tractava d'una doctrina política destinada a eliminar les influències religioses, especialment les de l'Església catòlica, de l'esfera pública. Actualment, la laïcitat de l'Estat a França és sinònim d'una «laïcitat positiva», els fonaments jurídics de la qual són la garantia

de la neutralitat dels poders públics respecte del fet religió, i d'un tracte igual de totes les expressions d'aquest fet religió.

El segle XX passarà a la història, sens dubte, com el segle dels drets humans. Si la Declaració de 1789 va iniciar el camí cap als drets humans, les cartes internacionals i els textos interns han reforçat la protecció i la dignitat de l'home.⁵

«La llibertat de consciència és un atribut essencial de la persona humana i, com a tal, figura en tots els documents jurídics de referència. La llibertat de consciència i la laïcitat estan molt unides. La laïcitat es relaciona amb l'Estat i la llibertat de consciència amb les persones que el componen. La laïcitat i la llibertat de consciència tenen el mateix objectiu; fins i tot quan una s'atura, l'altra es desdobla. I si la llibertat de consciència pot existir en un sistema de dret que ignori la laïcitat, aquesta no té raó de ser si no és al costat de la llibertat de consciència i d'acord amb ella».⁶

Els principis constitucionals, el règim de separació de les esglésies i l'Estat, la doctrina de la laïcitat positiva o neutralitat i els tractats internacionals que França ha ratificat han permès que el dret francès hagi organitzat un règim jurídic de llibertat confessional.

Evidentment, i atesa la llarga trajectòria de la laïcitat a França, ara analitzarem només l'evolució històrica del règim jurídic d'aquells elements sobre els quals el principi de laïcitat ha tingut i continua tenint una influència directa.⁷ El nostre interès se centrarà en l'evolució que el principi de laïcitat ha experimentat a partir de les resolucions que el Consell d'Estat ha dictat els darrers anys, com a conseqüència dels canvis que s'han produït en la configuració de la societat francesa i de la presència del factor religió en el seu vessant de projecció social.

A França és on la laïcitat ha estat definida de forma més clara però alhora més conflictiva (les dues Franceses, les dues escoles...) i on s'ha establert un règim de separació radical entre el que és religiós i el que és profà. La laïcitat, condició de la tolerància, és abans que res neutralitat, absència d'intervenció de l'Estat en el camp de la fe i de les conviccions personals.⁸ El terme *laïcitat* té l'origen etimològic a la França de 1870 i és fruit del debat sobre l'ensenyament laic, és a dir, del debat sobre l'ensenyament no confessional que hi va haver en aquest període.

EL PRINCIPI DE LAÏCITAT EN L'ENSENYAMENT PÚBLIC

La laïcitat del personal docent en els centres escolars públics

La laïcitat de l'ensenyament públic del primer cicle a França es fonamenta en dos principis: el personal docent de les escoles públiques és laic i l'ensenyament ha de ser neutral en matèria religiosa. Tanmateix, les coses no són tan clares pel que fa a l'ensenyament secundari i superior.

La laïcitat dels docents de segon grau té una llarga tradició, sense cap excepció, en l'ensenyament públic francès.

Una sentència cèlebre del Consell d'Estat (*arrêt* Bouteyre, 1912), que va assentar jurisprudència, prohibia als ministres del culte que prenguessin part en les oposicions a càtedra quan aquests concursos estiguessin destinats a proveir una plaça a l'ensenyament públic. Però després de la Llei Debré, de 1959, els eclesiàstics que ensenyen en centres escolars són contractats per l'Estat i, per tant, sotmesos al seu control. En aquest sentit, les prohibicions de concórrer en determinades oposicions avui tenen menys justificació.

Actualment, la jurisprudència ha convertit l'*arrêt* Bouteyre en obsolet basant-se en la Llei de 1905, interpretada en un sentit liberal, que és el que ha prevalgut. Així, en una sentència del Tribunal Administratiu de París de 1970,⁹ es va declarar il·legal la prohibició que un eclesiàstic pogués participar en unes oposicions a càtedràtic d'anglès per tal d'ensenyar en un institut públic.

«Cons. Dans ces conditions et dès lors que le dit article 5 ne fait lui-même aucune discrimination entre les maîtres contractuels de l'enseignement privé à raison de leur appartenance à l'état ecclésiastique ou à l'état laïc et n'énonce aucune prohibition fondée sur le premier de ces deux états, le ministre ne pouvait sans méconnaître la portée de cette disposition réglementaire, refuser d'admettre le sieur Spagnol à prendre part au concours d'agrégation d'anglais, motif pris de sa qualité de prêtre de l'église catholique; que par suite, sa décision du 24 janvier 1969 encourt l'annulation ainsi que la décision implicite de rejet du recours gracieux que l'intéressé avait formé contre elle le 19 mars 1969.»

Per la seva banda, el Consell d'Estat, en el seu dictamen de 21 de setembre de 1972, opinava que la neutralitat de l'ensenyament públic no impedeix que un eclesiàstic pugui prendre part en

L'especificitat francesa prové d'una concepció teòrica de la laïcitat que implica una neutralitat absoluta de l'Estat i dels poders públics amb relació a les religions i les confessions religioses

una oposició a càtedra. També cal recordar que avui, trenta anys més tard d'aquell *avis*, un eclesiàstic no és necessàriament ni exclusivament un «ministre del culte» i, per tant, pot exercir tota mena d'activitats a la societat civil.

La presència de l'Islam a França

A França, la comunitat musulmana és bastant important, des del punt de vista social, demogràfic, polític i, sobretot, religiós. Actualment, resideixen a França prop de quatre milions de musulmans o de persones «de cultura musulmana», encara que ningú no en pot donar una xifra exacta, atès que, d'acord amb el principi de laïcitat, no hi pot haver cap cens que tingui en consideració la religió dels ciutadans francesos. Així, les dades s'obtenen a partir de les estadístiques sobre immigració i població estrangera, tenint sempre en compte que el nombre de musulmans que tenen la nacionalitat francesa està augmentant.

L'Islam és, sens dubte, la segona religió a França. Segons les xifres aportades per Felicie Dassetto, l'any 1995 França aplegava gairebé la meitat dels musulmans d'Europa occidental.

Els grans textos legislatius que han organitzat el règim dels cultes a França al llarg dels dos últims segles no han tingut en compte l'Islam. Així, ni el règim de «cultes reconeguts» per Bonaparte, en vigor durant el segle XIX, ni la Llei de separació de les esglésies i l'Estat, de 1905, es van preocupar jurídicament d'aquesta religió.¹⁰ Tanmateix, la presència de l'Islam a França és un fenomen molt antic, que experimenta un primer impuls amb la Primera Guerra Mundial. Els magribins eren molt nombrosos en les forces armades.

La Llei de 1905 és anterior a aquesta primera aparició massiva de magribins en territori metropolità francès. Però és sobretot després de la Primera Guerra Mundial quan aquests efectius augmenten ràpidament. La població magribina a França després de la guerra es compon de fills d'immigrants nascuts a França, d'immigrants que han adquirit la nacionalitat francesa i, fins i tot, de francesos d'origen convertits a l'Islam. Els que no són francesos pertanyen a seixanta nacionalitats diferents, procedeixen sobretot del Magrib, especialment d'Algèria, i viuen majoritàriament a la regió de París, al nord, a Lió i a prop de Marsella.

Entre la població de cultura musulmana, el grau de pràctica religiosa és molt divers; prop de la meitat practica el Ramadà, però menys del 10 % no menja carn de porc. Els qui respecten escrupolosament l'oració del divendres no són gaires més.

Fins als anys setanta, els poders públics francesos es van preocupar poc de l'Islam, i les qüestions religioses eren accessòries. La situació ha evolucionat des de llavors.¹¹ A França, no hi ha hagut un augment sobtat del nombre de musulmans; no obstant això, es constata en aquesta població la voluntat de trobar un lloc per al culte, el desig d'agrupar-se en associacions. Els poders públics i l'opinió pública han vist com un factor de tranquil·litat i de pau social l'obertura de sales d'oració a les fàbriques o als locals de reunió dels treballadors immigrants.

Posteriorment, es produeix una nova evolució: la immigració adquireix un caràcter estable. La instal·lació a França ja no té un caràcter precari; en conseqüència, els musulmans volen adquirir la nacionalitat francesa, la qual cosa no implica que renunciïn a la seva identitat i els permet, tanmateix, participar en la vida social i política del país on viuen. Alhora, els nens de pares immigrants, nascuts a França, arriben a adults, i els poders públics comencen a voler tenir en compte l'Islam. Totes aquestes circumstàncies haurien de permetre el desenvolupament d'un diàleg entre els musulmans i les autoritats públiques, tenint en compte la diversitat de tendències, l'origen de les nacionalitats i les sensibilitats diferents; tanmateix, algunes vegades les discussions i les negociacions són difícils.¹²

Com succeeix en altres països d'Europa, a França es troben assentades algunes organitzacions musulmanes fonamentalistes, poc nombroses però actives, les quals generen una certa inquietud entre l'opinió pública, i faciliten que es confongui l'Islam amb l'islamisme.

Són moltes les qüestions que preocupen els musulmans que viuen a França, per exemple, els cementiris, els sacrificis d'animals, les associacions, el dret de família i l'educació. Per la repercussió que aquests temes tenen també en la vida civil i social dels francesos, els últims anys els poders públics de França s'han preocupat d'aquests assumptes i s'han vist en la necessitat d'adoptar resolucions judicials per poder conciliar el principi de laïcitat amb la religió islàmica.

Evidentment, ara no ens aturarem a analitzar tots els temes que acabem d'enunciar, perquè això excedeix la finalitat del nostre treball, però sí que tractarem aquelles qüestions que darremament han motivat la intervenció del Consell d'Estat i del Govern francès. En refereixo al tema del vel islàmic i al de l'assistència regular a classe, dues qüestions que, com veurem, han obligat els poders públics a tenir en compte l'Islam i a conciliar-lo amb el principi de laïcitat, inspirador de tota la legislació francesa, sobretot en matèria d'educació.

L'Islam a l'ensenyament públic francès

D'acord amb el principi de laïcitat, l'ensenyament públic a França es planteja com pot tenir en compte l'Islam en els horaris i en els programes escolars.

L'obligació d'assistir amb assiduitat a tots els cursos i de participar en totes les activitats escolars, incloses l'educació física i la natació, només poden ser objecte d'algunes excepcions molt limitades.¹³ A la circular Jospin sobre el vel islàmic, de desembre de 1989, s'afirma que l'obligació d'assiduitat escolar és total, de manera que no es pot qüestionar la impossibilitat de rebutjar l'estudi de determinades matèries que formen part dels programes educatius. Així, una absència, encara que sigui momentània, sense cap motiu legítim, serà motiu de sanció tant per a l'alumne com per a les famílies; de manera que, si s'escau, se les podrà suspendre de les prestacions familiars que se'ls hagi reconegut.

Actualment, la laïcitat de l'Estat a França és sinònim d'una «laïcitat positiva», els fonaments jurídics de la qual són la garantia de la neutralitat dels poders públics respecte del fet religiós, i d'un tracte igual de totes les seves expressions

A França, sobretot des de final dels anys vuitanta i a la dècada dels noranta, s'ha plantejat un gran debat sobre un nou concepte de laïcitat

D'altra banda, l'ensenyament de l'Islam ocupa un espai molt reduït en els programes escolars. A l'escola pública francesa no hi ha cap hora dedicada a la religió, com tampoc a la catequesi organitzada per les escoles o pels poders públics. A l'escola primària, no es pot dispensar cap instrucció religiosa a l'interior dels locals escolars. Per altra banda, les capellanies només poden existir en l'ensenyament secundari;¹⁴ la seva creació ha d'haver estat autoritzada pel rector de l'acadèmia en qüestió, amb la petició prèvia de les famílies, i el seu funcionament dependrà de l'autoritat religiosa corresponent. Actualment no hi ha cap centre escolar públic de secundària que tingui una capellania islàmica oberta oficialment. Tampoc no n'hi ha als instituts ni als col·legis on els alumnes musulmans són bastant nombrosos.¹⁵

La instrucció de l'Islam no té un lloc com a ensenyament religiós. No obstant això, sí que pot ser esmentada pels professors, com a ensenyament d'una religió, des d'un punt de vista històric, cultural o filosòfic. Per tant, l'ensenyament de l'Islam està integrat en les classes d'història, de literatura o de la llengua àrab com a estudi de tot un moviment de pensament. A la pràctica, els professors esmenten molt més el cristianisme, com a element de la cultura i de la història francesa, que l'Islam.¹⁶

Sí bé l'Islam no ocupa, en principi, ni més ni menys espai en els programes escolars que les altres religions, s'imposa una doble constatació amb relació a una tendència a reduir la presència de l'ensenyament de l'Islam. Així, podem observar que les qüestions religioses són estudiades fonamentalment a les classes d'història o de filosofia, i que en aquests dos casos el que s'estudia és la cultura francesa ancestral, de la qual és part el cristianisme, i no l'Islam. D'altra banda, els pares cristians i jueus volen que l'escola garanteixi als seus fills l'ensenyament de la seva llei, i tenen la possibilitat d'inscriure'ls en una escola privada confessional catòlica, protestant o jueva; tanmateix, actualment les escoles privades musulmanes són gairebé inexistentes.

La legislació francesa sobre l'escola privada (Llei Debré, de 31 de desembre de 1959) estableix que un centre privat d'ensenyament pugui concloure un conveni amb l'Estat (conveni simple o contracte d'associació) i beneficiar-se així d'un finançament públic important (sobretot quant als salaris dels docents).¹⁷ Però per poder ser habilitat per concloure un conveni, el centre privat d'ensenyament ha d'haver funcionat de forma satisfactòria durant cinc anys consecutius sense cap ajut públic, llevat de casos excepcionals. Aquesta condició fa molt difícil que existeixin escoles musulmanes amb conveni. Només n'hi ha una a Saint-Louis de la Réunion.¹⁸ D'altra banda, és cert que hi ha les escoles alcoràniques, que normalment estan al costat de les mesquites o de les sales d'oració. Hi assisteixen, efectivament, un nombre important de nens i també d'adults, però aquestes escoles funcionen al marge del sistema d'educació nacional i depenen únicament de les associacions musulmanes.

El principi de laïcitat a l'ensenyament públic a França: el vel islàmic i la conciliació amb l'obligació d'assiduïtat escolar

En el sistema educatiu francès, l'ensenyament públic aplega el 80 % dels alumnes. Aquest ensenyament és obligatori i laic. Tanmateix, a les últimes dècades la presència de l'Islam ha plantejat diverses qüestions relacionades amb el principi de laïcitat: el fet de portar signes distintius d'una

confessió religiosa a l'interior d'un centre docent i el compliment dels horaris o programes educatius d'acord amb l'Islam.

Pel que fa a aquestes qüestions, no reproduïrem íntegrament les sentències que el Consell d'Estat ha dictat amb relació al vel els últims anys, ja que són prou conegudes per tots; ens limitarem només a assenyalar-ne alguns paràgrafs i a comentar-ne les repercussions que han tingut i que poden tenir en el futur, sobretot pel que fa al principi de laïcitat.

a) Fets

El problema del vel o mocador islàmic es va plantejar, no per primera vegada però sí d'una manera que va despertar l'interès de tot França,¹⁹ a principis d'octubre de 1989, després que a mitjan setembre dues alumnes d'origen marroquí i una d'origen tunisià havien estat expulsades de classe en un col·legi de Créteil perquè s'havien negat a treure's el vel del cap.²⁰ Aquest fet va provocar, per primera vegada, que es convoquessin manifestacions a París a favor de les alumnes expulsades, per iniciativa de la Veu Islàmica i de l'Associació islàmica, la qual cosa va produir un gran enrenou i va obligar el ministre d'Educació, que llavors era Lionel Jospin, a sol·licitar l'opinió del Consell d'Estat.

El Consell d'Estat va emetre un dictamen el 27 de novembre de 1989,²¹ en què establia que *«le port de signes par lesquels les élèves entendent manifester leur appartenance à une religion n'est pas par lui-même incompatible avec le principe de laïcité»*, però aquests signes, pel seu caràcter d'ostentació, no han de constituir actes de pressió o de proselitisme. A aquest dictamen el van seguir, immediatament, una declaració del ministre de l'Interior i una circular de Lionel Jospin, ministre d'Educació Nacional,²² que demanaven als directors dels centres docents que fessin un esforç per dialogar i negociar amb els pares de les alumnes expulsades i cercar una solució consensuada entre ambdues parts.

El mateix tipus de conflicte requereix intervencions posteriors del Consell d'Estat. Així, el 2 de novembre de 1992 en dicta una nova sentència.²³ Els fets són molt semblants als del cas anterior: l'article 13 del reglament interior del col·legi Jean-Jaurès de Montfermeil prohibeix, segons la redacció aprovada per una decisió del consell d'administració de 30 de novembre de 1990, dur qualsevol signe distintiu de caràcter religiós, polític o filosòfic en el vestit o en qualsevol altre lloc, i sobre la base d'aquesta normativa s'expulsa definitivament tres alumnes.²⁴

Segons el Consell d'Estat, el principi de laïcitat a l'ensenyament públic prohibeix tota discriminació en l'accés a l'ensenyament que es fonamenti en les conviccions o les creences religioses dels alumnes. En els establiments escolars, el fet que els alumnes duguin distintius amb els quals vulguin manifestar la seva pertinença a una religió no és, per si mateix, incompatible amb la laïcitat, en la mesura que respon a l'exercici dels drets a la llibertat d'expressió i a la manifestació de creences religioses; tanmateix, sobre la base d'aquestes llibertats, no es pot permetre que els alumnes duguin signes de pertinença religiosa que, per la seva naturalesa, per les condicions en

El terme *laïcitat* té l'origen etimològic a la França de 1870 i és fruit del debat sobre l'ensenyament laic

què són duts individualment o col·lectivament, o pel seu caràcter d'ostentació o reivindicatiu, constitueixin un acte de pressió, provocació, proselitisme o propaganda, ja que es danyaria la dignitat o la llibertat de l'alumne o d'altres membres de la comunitat educativa, i se'n comprometria la salut o la seguretat; a més, es pertorbaria el desenvolupament de les activitats d'ensenyament a l'establiment educatiu o el funcionament normal del servei públic d'ensenyament.²⁵

Sobre la base d'aquests postulats, el Consell d'Estat va derogar l'article 13 del reglament interior del centre escolar esmentat, perquè, en establir una prohibició general i absoluta, conculcava els principis que el Consell d'Estat havia enunciat l'any 1989,²⁶ especialment el de la llibertat d'expressar les creences religioses, reconeguda en el marc dels principis de neutralitat i laïcitat. D'altra banda, el Consell d'Estat va considerar que les decisions del rector del col·legi de Créteil eren il·legals perquè les joves musulmanes no transgredien els límits esmentats, amb la qual cosa s'havia produït un abús de poder per part d'aquest rector.

El Consell d'Estat, amb la sentència de 2 de novembre de 1992, abans d'establir les conclusions dirigides contra l'article 13 del reglament interior del centre, aplica de nou una antiga jurisprudència, que valida que la prohibició, decretada per les autoritats d'un institut, de «port de signes d'appartenance politique au nombre des mesures d'ordre intérieur» no és susceptible de ser plantejada davant el jutge administratiu (21 d'octubre de 1938, *lot. leib.* 788). Tanmateix, aquesta solució de la sentència de

2 de novembre de 1992, basada en l'esperit del dictamen de 1989 del Consell d'Estat, dictat a instància de Lionel Jospin, i que indica el paper regulador que els consells d'administració i els consells del centre tenen en els liceus i els col·legis, recorda també que, si bé els consells han d'establir els drets i els deures dels membres de la comunitat escolar, aquesta tasca està subjecta a un control de legalitat.

En una nova sentència, de 14 de març de 1994,²⁷ el Consell d'Estat es torna a pronunciar sobre la mateixa qüestió. En aquest cas, es tracta de dues alumnes d'origen turc, Zehramur Yilmaz i Neslinur Yilmaz; la primera ha estat expulsada de l'institut i a la segona se li ha denegat la petició d'inscripció perquè porta el vel islàmic.²⁸

Els fets són els següents: l'11 de juny de 1991, el consell d'administració de l'institut va aprovar una nova redacció del seu reglament interior, que establia que «*aucun élève ne sera admis en salle de cours, en étude ou au réfectoire la tête couverte*». Davant aquesta nova disposició del reglament, els pares de les demandants van acceptar signar el reglament, però van establir les condicions següents: «*Je n'autorise pas ma fille à aller en piscine, à participer à des voyages de plus d'un jour en dehors des horaires scolaires, à danser ou à chanter au cours de l'année. Elle ne mangera pas des viandes ni de bêtes sauf poissons à la cantine. Particulièrement, elle n'enlèvera en aucun cas son voile*».

Després de moltes negociacions i d'intentar cercar el consens entre les dues parts en conflicte, el director de l'institut va comunicar als pares de les alumnes que no les podia inscriure al centre escolar per al curs següent. El senyor Yilmaz va iniciar demanda administrativa, i el 13 de febrer

de 1992 el Tribunal Administratiu de Nantes va rebutjar les seves peticions i va confirmar la legalitat del reglament interior en una sentència molt motivada.

Posteriorment, El senyor Yilmaz va acudir al Consell d'Estat, el qual va satisfer les seves demandes i va anul·lar la sentència del Tribunal Administratiu de Nantes i la disposició del reglament intern de l'institut en qüestió, invocant la mateixa legislació i els mateixos principis que havia adduït al dictamen de 1989 i a la sentència de 1992. Així doncs, el Consell d'Estat va considerar que el consell d'administració de l'institut Joachim Du Bellay, que al seu reglament modificat el 1991 establia que cap alumne no podia dur el cap cobert a les classes, ni a les sales d'estudi ni als menjadors, responia més a una mesura política que a una veritable voluntat de respectar la llibertat de creences dels alumnes: «*qu'il ressort des pièces du dossier que par cette modification, le conseil d'administration a entendu également réglementer le port de signes distinctifs de caractère religieux; que cette disposition institue une interdiction permanente et dont le champ d'application recouvre la majeure partie des locaux scolaires; qu'ainsi et alors qu'il n'est pas établi que des circonstances particulières aient justifié une telle mesure, elle méconnaît les principes ci-dessus rappelés et notamment la liberté d'expression reconnue aux élèves dans le cadre des principes de neutralité et de laïcité de l'enseignement public*».²⁹

Evidentment, la modificació del reglament interior que el consell d'administració de l'institut va portar a terme, tenint en compte la jurisprudència que ja existia sobre la matèria, obeïa més a una mesura política que a una voluntat real i veritable de respectar la llibertat d'expressió i de creences dels alumnes, d'aquí que el Consell d'Estat afirmés que «*la disposition contestée du règlement intérieur, qui subordonne l'accès à certains locaux scolaires à une condition de tenue vestimentaire, présente le caractère d'une décision faisant grief*». És a dir, segons el Consell d'Estat, el fet de limitar la vestimenta en determinats llocs dels centres escolars suposava un greuge i una discriminació dels alumnes que portaven aquesta vestimenta respecte dels qui no la portaven.

La conciliació entre la llibertat religiosa dels alumnes i les obligacions de la vida escolar va motivar que el Consell d'Estat hagués d'intervenir de nou en aquesta qüestió tan delicada. Així, les demandes que van formular, d'una banda, el Consistori central dels israelites de França i, de l'altra, el senyor Koen,³⁰ plantejaven una petició d'autorització per absentar-se dels centres d'ensenyament públics per motius religiosos, que en el cas dels alumnes de confessió jueva es concretava en un desig d'observar el dissabte com a dia de descans.

Si bé no era la primera vegada que es plantejaven aquestes sol·licituds de dispensa de l'assiduitat escolar, mai abans no havien donat lloc a un litigi contenciós, ja que els directors dels centres escolars i els alumnes sempre havien arribat a un acord de compromís.

Actualment s'observa una doble evolució, pel que fa a aquesta qüestió tan delicada: d'una banda, les sol·licituds són formulades de manera més exigent, i, de l'altra, els directors dels centres escolars, preocupats per les reivindicacions plantejades en els casos del vel islàmic, tendeixen a examinar les sol·licituds amb menys flexibilitat. En aquest sentit, sí bé és cert que els directors

L'Islam és, sens dubte, la segona religió a França atès que hi resideixen prop de quatre milions de musulmans o de persones «de cultura musulmana»

Els poders públics i l'opinió pública han vist com un factor de tranquil·litat i de pau social l'obertura de sales d'oració a les fàbriques o als locals de reunió dels treballadors immigrants

dels centres escolars tenen l'obligació de respectar les festes religioses, en virtut d'una circular ministerial, i això no comporta grans dificultats, també ho és que el descans setmanal sistemàtic en un dia establert com a obligatori en el calendari escolar pot provocar perturbacions notables en l'activitat acadèmica.

Les al·legacions de la demanda presentada pel Consistori central dels israelites de França anaven contra l'article 8 del Decret de 18 de febrer de 1991, que modificava el Decret de 30 d'agost de 1985, relatiu als drets i a les obligacions dels alumnes en els centres públics d'ensenyament secundari, amb la derogació d'un article que remetia als reglaments interiors de cada centre

Són moltes les qüestions que preocupen els musulmans que viuen a França, per exemple, els cementiris, els sacrificis d'animals, les associacions, el dret de família i l'educació

entre la definició de les modalitats d'assiduitat.³¹ L'objectiu de la disposició atacada era evitar les conseqüències de l'entrada en vigor de la Llei de 10 de juliol de 1989, especialment del seu article 10, que establia que «*les obligations des élèves consistent dans l'accomplissement des tâches inhérentes à leurs études; elles incluent l'assiduité et le respect des règles de fonctionnement et de la vie collective des établissements*».

Els israelites de França sostenien que el Decret de 1991 era il·legal, ja que establia l'obligació d'assiduitat amb un caràcter general i absolut, sense preveure la possibilitat d'establir excepcions fonamentades en motius religiosos, i, per tant, atemptava contra la llibertat religiosa, garantida a l'article 10 de la

Declaració dels drets de l'home i del ciutadà de 1789 i a l'article 9 de la Convenció europea de protecció dels drets de l'home i de les llibertats fonamentals.³²

D'altra banda, la demanda interposada pel senyor Koen³³ anava dirigida contra el director de l'institut Masséna de Niça, que va rebutjar la sol·licitud d'inscriure'l en una classe superior de matemàtiques, atès que prèviament havia de signar un exemplar del reglament interior, que en un dels articles establia expressament l'obligació d'assistir a totes les classes. Koen es va abstenir d'incloure en el dossier l'exemplar del reglament interior signat, ja que considerava que el respecte del sàbat li impedia assistir a classe els dissabtes. El director de l'institut, davant la negativa de Koen, va rebutjar la seva sol·licitud, i contra aquesta decisió i d'altres d'annexes aquest va dirigir les seves al·legacions.

Per resoldre les demandes del Consistori central dels israelites de França i del senyor Koen, el Consell d'Estat primer va haver de definir les condicions de la conciliació entre, d'una banda, l'obligació d'assiduitat que l'article 10 de la Llei de 1989 establia i, d'altra banda, els principis i els valors constitucionals de llibertat religiosa i igualtat dels ciutadans davant la llei. Aquest últim principi implica la prohibició de tota discriminació en l'accés dels alumnes als centres públics d'ensenyament per raó de les seves confessions religioses.

El Consell d'Estat, exclouent tota solució sistemàtica, va estimar que la concessió d'una autorització d'absència es podia considerar un dret si complia algunes condicions: la dispensa d'assiduitat havia de ser necessària per a l'exercici efectiu del culte i ser compatible tant amb el bon desenvolupament de l'activitat escolar com amb el respecte a l'ordre públic dels centres escolars. Així mateix, segons el Consell d'Estat, la competència per decidir si cada cas complia o no

aquestes condicions corresponia als directors dels centres escolars, amb el control del jutge, de manera que els primers havien d'adoptar les mesures necessàries per conciliar la llibertat religiosa i les obligacions inherents a la vida escolar.

Amb relació al cas plantejat pel Consistori central dels israelites de França, el Consell d'Estat va considerar que, si bé el Decret de 1991 no preveia expressament l'autorització d'absència per motius religiosos, tampoc no exclouïa la possibilitat que aquesta existís. Així doncs, interpretant el Decret d'aquesta forma, i considerant que no establia una obligació general i absoluta d'assiduitat, ja que l'autorització es podia obtenir si es complien les condicions que el Consell d'Estat establia, la demanda interposada pel Consistori central dels israelites de França va ser acceptada.

Quant a la demanda interposada pel senyor Koen, el Consell d'Estat va considerar que l'interessat no podia pretendre obtenir la dispensa d'assistir a les classes els dissabtes, ja que això era incompatible amb l'organització de l'ensenyament de les classes de matemàtiques superiors, atès que el dissabte era el dia destinat a avaluar el treball dels alumnes, i això era el que permetia decidir, al final, si l'alumne passava al curs en què s'impartien les matemàtiques especials. Així doncs, es podria dir que, en altres circumstàncies, el director del centre escolar pot autoritzar la dispensa sol·licitada, sempre que es compleixin les condicions esmentades anteriorment. Per tant, la petició de dispensa per un dia de la setmana i l'autorització corresponent no s'exclouen, en principi.

Aquestes dues decisions del Consell d'Estat se situen dins la lògica de les decisions adoptades amb relació al «vel islàmic» i del dictamen de l'Assemblea General del Consell d'Estat, de 27 de novembre de 1989, en el sentit de manifestar una voluntat d'apaivagar les tensions i de cercar solucions tenint en compte les circumstàncies de cada centre escolar.

L'any 1995, el Consell d'Estat es va tornar a pronunciar sobre el «vel islàmic»,³⁴ però ara des d'una nova òptica, arran d'una resolució d'un tribunal administratiu³⁵ que confirmava l'expulsió d'un centre escolar de dues alumnes musulmanes, Fàtima i Fouzia Aoukili, perquè s'havien negat a treure's el «vel» durant la classe d'educació física, quan se'ls havia demanat que ho fessin per «raons de seguretat». L'expulsió va ser temporal, i quan van tornar al col·legi es van organitzar diverses manifestacions a la porta del centre escolar, amb la presència dels mitjans de comunicació, en què el pare de les alumnes duia un cartell amb una explicació del caràcter teològic de les prescripcions de l'Alcorà.

Aquests fets, esdevinguts al final de 1993, són evidentment molt diferents dels casos de 1989 i 1991, que s'han analitzat anteriorment, no tant per la negativa a utilitzar el «vel islàmic» —que també es dona— com per les accions que els pares de les alumnes van protagonitzar, els quals, després d'interposar la demanda corresponent al Tribunal Administratiu de Lió, van acudir al Consell d'Estat perquè aquest es pronunciés sobre la qüestió.

Atenent als fets descrits, la primera qüestió que s'ha de considerar és la de la legalitat del reglament interior del centre escolar, que la part demandant considera il·legal perquè entén que la prohi-

L'ensenyament de l'Islam està integrat en les classes d'història, de literatura o de la llengua àrab com a estudi de tot un moviment de pensament

bició que estableix amb relació a «*le port de signes d'appartenance religieuse*» té un caràcter general i absolut.

Per resoldre aquesta qüestió, el Consell d'Estat va tornar a exposar les motivacions que havia al·legat en algunes sentències anteriors. En primer lloc, es va referir als valors constitucionals de la llibertat religiosa i la igualtat davant la llei. A continuació va recordar el principi de laïcitat de l'ensenyament públic, que implica que s'han de conciliar, d'una banda, la neutralitat que s'imposa als docents i als programes i, de l'altra, les llibertats de consciència i d'expressió dels alumnes, si bé l'exercici d'aquestes llibertats no pot atemptar contra la llibertat dels altres, les activitats de l'ensenyament, el contingut dels programes i l'obligació d'assiduitat escolar. Així mateix, el Consell d'Estat va recordar que el fet que els alumnes duguin signes de pertinença a una religió no és, per si mateix, incompatible amb el principi de laïcitat, i que només en el cas que els signes religiosos vulnerin les condicions exposades al punt anterior es podrà prohibir que els alumnes els portin.

El Consell d'Estat, després de valorar si, d'acord amb les circumstàncies del cas, la prohibició del «vel islàmic» a les dues alumnes havia constituït un atemptat contra la llibertat religiosa, com consideraven els pares de les alumnes, va considerar que no s'havia produït, ja que en aquest cas es plantejava una incompatibilitat entre el fet de dur el «vel islàmic» i el bon desenvolupament del curs d'educació física. Segons el nostre

punt de vista, en aquest cas, a més, no es va produir el pretès atemptat contra la llibertat religiosa, ja que el professor va demanar a les alumnes que es traguessin el vel «per raons de seguretat», atès que aquest podia ser motiu d'algun accident a la classe d'educació física, de la qual ell era el responsable.

En definitiva, la sentència del Consell d'Estat que acabem d'analitzar va confirmar la legalitat de la mesura d'expulsió que el centre escolar havia adoptat com a resposta a la negativa de les alumnes davant del requeriment de treure's el «vel islàmic» per raons de seguretat.

Pocs mesos més tard, el Consell d'Estat, a la sentència de 10 de juliol de 1995,³⁶ va resoldre una demanda que havia interposat l'associació «Un Sisyphe» contra una circular del ministre d'Educació Nacional, relativa a «*le port de signes ostentatoires dans les établissements scolaires*», de 20 d'octubre de 1994, coneguda com la circular Bayrou. Aquesta circular, dirigida als directores dels centres escolars, intentava definir el principi republicà de laïcitat i convidava els directores a proposar als consells d'administració dels centres la modificació dels seus reglaments interiors amb la finalitat de prohibir que els alumnes poguessin dur signes que els identifiquessin com a pertanyents a una religió i que fossin ostentatoris, i assenyalava que «*si ostentatoire que leur signification est précisément de séparer certains élèves des règles de vie commune de l'école*».³⁷

La demanda de l'associació «Un Sisyphe» no es va poder examinar a fons perquè la circular constituïa un acte de greuge, però no podia ser objecte d'un recurs per abús de poder ja que, per si mateixa, no podia tenir efectes jurídics.

El Consell d'Estat va considerar que es tractava d'una circular en la qual el ministre es limitava a convidar els directores dels centres a proposar als consells d'administració que modifiquessin els reglaments interiors dels centres educatius corresponents. Així doncs, el Consell d'Estat no es va pronunciar sobre els fonaments legals de les recomanacions que la circular contenia i va rebutjar la demanda de l'associació «Un Sisyphe», aplicant la jurisprudència de casos anàlegs.³⁸

Més tard, l'hivern de 1996, el Consell d'Estat va dictar dues sentències relatives a la prohibició que els alumnes portessin, en els centres d'ensenyament públic, signes distintius que indiquessin la seva pertinença a una religió.³⁹

La primera feia referència a un recurs que el ministre d'Educació Nacional havia interposat per sol·licitar al Consell d'Estat que anul·lés una decisió adoptada pel Tribunal Administratiu de París que en confirmava una altra del consell de disciplina del col·legi Gérard Philippe d'Aulnay-sous-Bois, que ordenava expulsar una alumna pel fet de portar signes distintius que indicaven la seva pertinença a una religió.

Els fets que es jutjaven en aquesta sentència eren diferents dels que el Consell d'Estat havia analitzat fins aquell moment, ja que l'alumna va començar a dur el «vel islàmic», després d'haver-se modificat el reglament interior del seu col·legi el novembre de 1994, el qual prohibia als alumnes «*le port des signes ostentatoires d'appartenance religieuse*». És a dir, mai no havia dut mai el «vel islàmic» dintre del centre escolar i només el va començar a utilitzar després que s'hagués modificat el reglament interior, en el sentit esmentat. El Consell d'Estat va considerar que el vel islàmic mitjançant el qual l'alumna expressava les seves conviccions religioses no s'havia de considerar un signe de caràcter ostentatori o reivindicatiu i que, per tant, no constituïa un acte de pressió o proselitisme, tot i que el va començar a utilitzar després que es modificués el reglament interior del centre escolar. Així, el Consell d'Estat va declarar que, en aquell supòsit, el fet de portar el «vel islàmic» no implicava la pertorbació de l'ordre públic que s'havia al·legat en l'acte d'expulsió.

El Consell d'Estat va rebutjar el recurs en afirmar el següent: «*Cons: qu'il résulte de ce qui précède que le ministre de l'éducation nationale n'est pas fondé à soutenir que c'est à tort que par le jugement attaqué, le tribunal administratif de Paris a annulé la décision du recteur de l'académie de Créteil confirmant l'exclusion définitive de Mlle. Khalid... (rejet du recours).*»

La segona sentència esmentada del Consell d'Estat és de 27 de novembre de 1996 i resolvia una demanda interposada per la Lliga Islàmica del Nord i el matrimoni Chabou i d'altres, en la qual sol·licitaven la nul·litat d'una sentència, de 13 d'abril de 1995, dictada pel Tribunal Administratiu de Lille, que confirmava una decisió que el consell d'administració de l'institut Faidherbe de Lille havia adoptat el 3 d'octubre de 1994, mitjançant la qual

Tot i així, no es pot permetre que els alumnes duguin signes de pertinença religiosa que, per la seva naturalesa, per les condicions en què són duts personalment o col·lectivament, o pel seu caràcter d'ostentació o reivindicatiu, constitueixin un acte de pressió, provocació, proselitisme o propaganda

expulsava disset alumnes del centre escolar, en aplicació de l'article 21 del reglament interior, que havia estat modificat feia poc.

En aquest cas, els considerants que el Consell d'Estat exposa per rebutjar la demanda interposada no es basen en el fet que dur signes distintius de pertànyer a una religió determinada constitueixi per si mateix un element de proselitisme o de pressió, sinó en el fet que, segons el Consell d'Estat, la prohibició que establia l'article 21 del reglament interior del centre escolar en qüestió no tenia per objecte prohibir de manera general i absoluta el fet de dur signes distintius de pertinença a una religió en els centres escolars, sinó prohibir els signes ostentatoris que constituïssin,

per si mateixos, elements de proselitisme o de discriminació; de manera que només estaven prohibides les actituds provocatives, les faltes d'assiduitat i de seguretat, i els comportaments susceptibles d'exercir una pressió sobre altres alumnes i que pertorbessin el bon desenvolupament de les activitats escolars o l'ordre al centre escolar.

Així, en opinió del Consell d'Estat, el comportament que el reglament interior prohibia era el que havien tingut les disset alumnes de l'institut, en participar en manifestacions de protesta que van pertorbar greument el funcionament normal del centre escolar, en les quals, a més, van comptar amb el suport d'elements exteriors, de manera que aquestes alumnes van excedir

els límits del dret a manifestar-se i a expressar les seves creences religioses a l'interior del centre escolar, la qual cosa, segons el Consell d'Estat, justificava l'expulsió definitiva d'aquestes alumnes.

A tall de conclusió, i pel que fa a aquest punt, podem dir que, com s'ha comprovat per mitjà de les sentències analitzades del Consell d'Estat, a vegades es confirma i a vegades s'anul·la la decisió d'expulsió d'alumnes pel fet de portar signes distintius de caràcter religiós. Tanmateix, podem afirmar que no hi ha cap contradicció en aquesta jurisprudència, ja que l'apreciació del caràcter d'ostentació o no dels signes depèn del jutge administratiu, per a cada cas. Tanmateix, cal dir que la polèmica encara no s'ha tancat sinó que, segons la nostra opinió, tot just comença ara, ja que jurídicament la situació és confusa.

b) Fonaments de les decisions del Consell d'Estat

Podem dir que el sistema de laïcitat a França ha funcionat correctament fins a la dècada dels noranta. Tanmateix, els reptes de la societat contemporània, entre d'altres, l'emergència dels nous fenòmens religiosos en les societats occidentals i la presència de l'Islam, que s'afirma cada vegada més, qüestionen constantment aquesta laïcitat i porten a replantejar-ne alguns dels fonaments.⁴⁰ Això és especialment important quan ens referim a l'Islam. Els problemes que es puguin plantejar en el futur requeriran el replantejament dels fonaments de la laïcitat i l'establiment de nous paràmetres i nous criteris que caldrà tenir en compte si es vol aconseguir la pau social en els diversos països d'Europa.

En aquest sentit, les diferents decisions del Consell d'Estat es fonamenten en diversos textos bàsics, que se citen regularment entre els considerants. D'aquests textos s'han derivat alguns principis relatius a l'observança de la laïcitat en els establiments d'ensenyament públic, que convé destacar.

c) Textos de referència

Els textos bàsics que serveixen per fonamentar les decisions del Consell d'Estat són els següents: L'article 6 de la Declaració dels drets de l'home i del ciutadà, de 26 d'agost de 1798.⁴¹

L'article 2 de la Constitució de la República Francesa, de 4 d'agost de 1958.⁴²

L'article 9 de la Convenció europea de protecció dels drets humans i de les llibertats fonamentals.⁴³

L'article 10 de la Llei de 10 de juliol de 1989.⁴⁴

En els considerants de les diferents sentències, el Consell d'Estat ha estimat que el principi de laïcitat a l'ensenyament públic que es desprèn d'aquests textos, i que constitueix un dels pilars de la laïcitat de l'Estat i de la neutralitat en matèria religiosa dels serveis públics en conjunt, «imposa que l'ensenyament sigui dispensat en el respecte, d'una banda, d'aquesta neutralitat per part dels programes i dels docents i, de l'altra banda, de la llibertat de consciència de l'alumnat».

D'acord amb als principis que els textos fonamentals esmentats i els compromisos internacionals adquirits per França estableixen, el principi de laïcitat prohibeix «tota discriminació en l'accés a l'ensenyament basada en les conviccions o les creences religioses dels alumnes». A més, aquesta llibertat reconeguda als alumnes «comporta el dret a expressar i a manifestar les seves creences religioses dintre dels establiments escolars, respectant sempre el pluralisme i la llibertat dels altres i sense detriment de les activitats d'ensenyament, del contingut dels programes i de l'obligació d'assiduitat».

Finalment, el Consell d'Estat ha recordat que el fet que els alumnes portin distintius amb els quals vulguin manifestar la seva pertinença a una religió «no és, per si mateix, incompatible amb el principi de laïcitat, en la mesura que constitueix l'exercici de la llibertat d'expressió i la manifestació d'unes creences religioses».

Aquests principis, que el Consell d'Estat recorda constantment, normalment van acompanyats de la precisió següent: *en cada cas, correspon a les autoritats disciplinàries apreciar, sota el control de jutge administratiu, si el fet que l'alumne porti, dintre de l'establiment escolar, un distintiu de pertinença religiosa que desatengui un dels requisits del dictamen de 1989 o de la reglamentació interna de l'establiment en qüestió constitueix una falta que, per la seva naturalesa, justifiqui incoar un procediment disciplinari i aplicar, si cal, i després de respectar les garanties*

Actualment s'observa una doble evolució, pel que fa a la qüestió dels símbols religiosos: d'una banda, les sol·licituds són formulades de manera més exigent...

... de l'altra, els directors dels centres escolars, preocupats per les reivindicacions plantejades en els casos del vel islàmic, tendeixen a examinar les sol·licituds amb menys flexibilitat

instituídes i els drets de la defensa, una de les sancions previstes en els textos aplicables, entre les quals hi pot haver l'expulsió de l'establiment educatiu.⁴⁵

Les conseqüències que es desprenen de la jurisprudència fixada pel Consell d'Estat no tan sols permeten resoldre els problemes plantejats actualment a la societat francesa, sinó que possibiliten formular un principi de resposta a la pregunta, més àmplia, sobre el tractament jurídic que s'ha de donar a una confessió religiosa, com és la islàmica.

d) Els principis que el Consell d'Estat ha desenvolupat. La jurisprudència dels tribunals administratius

Com hem pogut comprovar, la jurisprudència del Consell d'Estat en la matèria que ens ocupa es basa en els mateixos principis que continuen provocant decisions contradictòries dels tribunals administratius. I és que, com hem enunciat, la polèmica tot just comença ara i la situació és confusa jurídicament.

En efecte, en una decisió de 6 d'abril de 1995,⁴⁶ el Tribunal Administratiu de Clermont-Ferrand va considerar que el vel islàmic era, en si mateix, ostentatori, ja que es presentava com «un signe d'identificació que revela la pertinença a una obediència religiosa extremista d'origen estranger».

Aquesta decisió es fonamentava en el fet que aquesta obediència «remet a una orientació particularment intolerable, que nega a les persones de sexe femení la igualtat que se'ls reconeix en les institucions democràtiques de França, i busca obstaculitzar la integració dels francesos i els estrangers de confessió musulmana en la cultura francesa en oposar-se a la laïcitat».

Després de concebre l'Islam d'aquesta manera, el Tribunal de Clermont-Ferrand se sent naturalment obligat a concloure que l'*hijab* «només es pot considerar com un signe de proselitisme i de discriminació de naturalesa que justifica una sanció, en aplicació del reglament interior de l'escola, sanció que no pot ser inferior a la disposició condicional de denegar l'admissió a l'establiment escolar».⁴⁷

D'altra banda, el dia 13 d'aquell mateix mes d'abril de 1995, el Tribunal Administratiu de Lille va resoldre diversos plets. El primer confirmava l'expulsió de vint-i-tres joves musulmanes que portaven el «vel islàmic» en els seus centres escolars respectius, alhora que anul·lava tres expulsions perquè manifestava que el fet de dur el «vel» no és, en si, un signe ostentatori i, per tant, no escau dictar «una prohibició general i absoluta de dur el vel». Els motius que van justificar l'expulsió, com hem vist en apartats anteriors, van ser els disturbis que les joves musulmanes havien causat en l'organització del servei escolar, amb manifestacions que es produïen dintre i fora del liceu, cosa que pertorbava les activitats d'ensenyament.

La segona sentència dictada pel Tribunal Administratiu de Lille⁴⁸ objecte del nostre estudi confirmava l'expulsió de diverses alumnes del Col·legi Robert-Schuman de Halluin perquè duïen el

«vel islàmic» per «pura provocació», ja que no el duïen durant les vacances de Tots Sants, i una d'elles es va negar a assistir a les classes de natació quan el seu estat no li ho impedia; a més, els seus germans havien recorregut el centre escolar «donant cops a les portes i a les finestres de les aules».

La tercera sentència del Tribunal Administratiu de Lille que hem analitzat confirmava l'expulsió de tres joves musulmanes del Col·legi Édouard-Branly de Tolosa perquè s'havien negat a participar en les sessions d'educació física i «havien intentat influenciar els alumnes més joves i fer proselitisme».⁴⁹

Podem recordar també la decisió que el Tribunal Administratiu de Lió va dictar el 10 de maig de 1994, en què confirmava l'expulsió de dues germanes musulmanes del Col·legi Xavier-Bichat de Nantes perquè es negaven a portar, durant les classes d'educació física, «un vestuari compatible amb l'exercici normal de l'educació física, cosa que contribuïa a pertorbar seriosament el bon desenvolupament d'unes activitats pedagògiques de les quals no havien estat dispensades».⁵⁰

Com podem observar, les decisions adoptades pels tribunals administratius es poden considerar contradictòries. Per aquest motiu, creiem que dels principis de la jurisprudència del Consell d'Estat que hem citat es poden deduir algunes dades que permeten emmarcar el problema de portar signes distintius religiosos als establiments públics. Però pensem que, en aquest sentit, es pot anar més enllà del problema relacionat estrictament amb el «vel islàmic», atès que en el fons el que es planteja és una qüestió més àmplia: les relacions entre l'Estat francès i l'Islam.

e) Les condicions per portar signes distintius religiosos en els centres d'ensenyament públic

Pel que fa a les condicions per portar signes distintius religiosos en els centres d'ensenyament públic, podem dir que les sentències del Consell d'Estat posen en dubte el caràcter d'ostentació dels distintius religiosos.

La circular Bayrou (cognom de qui llavors era ministre d'Ensenyament), de 20 de setembre de 1994,⁵¹ estigmatitza «la presència i la multiplicació de signes religiosos tan ostentatoris que tenen com a significació, precisament, apartar alguns alumnes de les regles de vida comuna en l'escola», i prohibeix «els signes d'ostentació que constitueixen, per si mateixos, elements de proselitisme o de discriminació». No obstant això, el text de la circular procura no definir què s'entén per «ostentatori». Evidentment, no ho pot fer, ja que «si la prohibició de signes ostentatoris és una regla de dret, no es pot establir en una circular. En canvi, si es deixa als directors dels centres la decisió de què és ostentatori, això sí que ho pot fer una circular», va declarar el vicepresident del Consell d'Estat.⁵²

Ara bé, sembla que per al Consell d'Estat (i això no tan sols amb relació al vel islàmic, sinó també al crucifix o a l'estrella de David), un distintiu religiós no té per què ser intrínsecament ostentatori. En aquest sentit, l'alumne té plena llibertat en la manera de vestir-se, sobretot

Una de les conquestes de la modernitat ha estat reconèixer el dret a la llibertat de consciència, el respecte a les diverses religions. Però, ¿fins on ha d'arribar aquest respecte?

El sistema de la laïcitat a França ha funcionat correctament fins a la dècada dels noranta, però l'emergència dels nous fenòmens religiosos en les societats occidentals qüestionen aquesta laïcitat i porten a replantejar-ne alguns dels fonaments

tenint en compte que no correspon als directores dels centres escolars establir la pertinença religiosa dels alumnes o els preceptes de les religions amb relació a portar el cap cobert en determinades circumstàncies.

De la doctrina del Consell d'Estat es pot deduir també que dur el vel islàmic o qualsevol altre distintiu religiós pertany a les garanties fonamentals concedides als ciutadans per a l'exercici de les llibertats públiques.⁵³ Per aquest motiu, les disposicions que comporten una prohibició general d'exhibir distintius religiosos dintre del centre escolar evidentment són il·legals perquè «acaben per ser cegues».⁵⁴ Així, el Tribunal Administratiu de Nantes, en la decisió del cas Yilmaz –anul·lada pel Consell d'Estat,⁵⁵ com hem pogut comprovar–, va considerar que la

prohibició de portar el vel islàmic a les aules i al menjador no s'aplicava als passadissos, al pati i als locals administratius del centre escolar i, per tant, no tenia de caràcter general. Aquesta anàlisi és rebatuda pel Consell d'Estat. Així, el dret a portar distintius religiosos, reconegut per la jurisdicció del Consell d'Estat en les seves decisions de 1989 i 1992, ha de ser entès en un sentit que es fa extensiu a les aules.

Quant a l'ordre públic, el Consell d'Estat, declara que el simple fet de dur un distintiu religiós no és suficient per alterar-lo. Així, des del moment que es pot considerar que el vel islàmic, almenys, no atempta contra la dignitat de les alumnes (de les qui

el porten, si s'escau, però sobretot de les qui no el duen), i encara menys significa un proselitisme abusiu, s'ha d'admetre que la pertorbació no material de l'ordre públic com a motiu legal de prohibició de dur un distintiu religiós queda en una mera figura retòrica.⁵⁶

D'acord amb la doctrina del Consell d'Estat, «la noció d'ordre intern permet al jutge, en seu administrativa, actuar segons la seva consciència i segons la sensibilitat que hi tingui el poble francès, en nom del qual dicta les sentències. Si bé aquesta noció representa bé l'expressió del poder jeràrquic»,⁵⁷ «les fronteres d'aquesta expressió depenen totalment de les evolucions de la política jurisprudencial del Consell d'Estat, sensible a les metamorfosis jurídiques de la societat francesa pel que fa a la concertació, la contractualització i la individualització del dret».⁵⁸

No obstant això, el problema que semblava resolt a l'ensenyament públic, actualment s'ha traslladat a les empreses privades i a l'Administració, i recentment s'han plantejat casos d'acomiadaments de treballadores musulmanes perquè portaven el «vel islàmic».

En aquest sentit, el mes d'octubre de 2002 el Tribunal Administratiu de París va donar la raó a un centre dedicat a l'acollida de persones a domicili, que va acomiadar una assistenta social perquè es va negar a treure's el vel. El Tribunal va fonamentar la decisió d'acomiadament procedent en el principi de laïcitat de l'Estat, que exigeix la neutralitat dels empleats públics i, per tant, la prohibició de portar vestimentes amb les quals es pretenguin exterioritzar creences religioses. Així mateix, l'Ajuntament de París va suspendre del seu càrrec, per nou mesos, una funcionària musulmana que, a més d'acudir amb vel al treball, es negava a donar la mà als homes. La decisió es fonamentava en el principi que qualsevol funcionari ha d'assumir els principis de la República, a la qual serveix.

A tot això cal afegir el nombre creixent de dones musulmanes que només van als hospitals amb els seus marits i que exigeixen ser ateses per metgesses; doctores musulmanes que treballen amb el vel als hospitals públics, i municipis que s'han vist obligats a canviar els horaris de les piscines per garantir la separació absoluta de sexes, per pressions d'organitzacions religioses.

Moltes coses han canviat des de 1989. Fa 15 anys, en nom de la multiculturalitat i del respecte de la pluralitat religiosa, es va permetre el vel a les escoles franceses. Segons dades del Ministeri de l'Interior francès, l'any 2003 prop de 1.250 nenes es van presentar a classe amb el vel islàmic.

El tema dels «signes religiosos», encarnat en el vel islàmic, completa un clima ja carregat que *ha obligat els poders públics francesos a buscar-hi una sortida, i és llavors que França decideix legislar per defensar la laïcitat i ho fa amb una llei, que es va aprovar al febrer de 2004, i que estableix que «a les escoles primàries i secundàries està prohibit dur signes religiosos que exhibeixin de manera evident la pertinença dels estudiants a una confessió religiosa»*. Aquesta llei no s'aplica a les escoles privades ni a les escoles franceses situades en altres països. Les sancions per negar-se a treure's els símbols religiosos van des d'una simple amonestació a la suspensió de l'estudiant i fins a la seva expulsió definitiva de l'escola.

Malgrat les solucions polítiques i jurídiques que els diferents estats han donat a la presència del *hijab* o «vel islàmic» amb què algunes dones de religió islàmica es cobreixen el cap en els centres docents públics, la pregunta que es fan molts ciutadans és si s'ha de permetre que una nena musulmana vagi a classe amb l'*hijab*. La integració d'immigrants d'altres cultures planteja i continuarà plantejant problemes complicats de resoldre, i la qüestió s'agreuja encara més quan s'entra en l'àmbit religiós.

Com se sap, una de les conquestes de la modernitat ha estat reconèixer el dret a la llibertat de consciència, el respecte a les diverses religions. Però, ¿fins on ha d'arribar aquest respecte? Els integristes islàmics no reconeixen els drets de la dona i el *hijab* es pot considerar un signe de discriminació femenina. Per tant, acceptar-lo a l'escola seria introduir-hi un signe de discriminació de gènere. Ens trobem, doncs, atrapats entre dos preceptes constitucionals: d'una banda, el dret a la llibertat religiosa i el respecte de totes les religions i, d'altra banda, el dret a la igualtat de gènere.

També hi ha d'altres casos en què entren en conflicte valors fonamentals: llibertat d'expressió i dret a la intimitat, llibertat i seguretat. És molt difícil resoldre aquests problemes apel·lant als principis generals, perquè col·lideixen entre ells. Cal ponderar cada cas concret i, tenint en compte la situació de fet i les conseqüències previsibles, decidir a quin valor s'ha de donar preferència en cada cas.

Evidentment, la religió és una qüestió privada, però a vegades s'ha de sotmetre a una ètica pública. L'ètica laica determina el fet d'acceptar una religió, i aquesta ètica exigeix, en un Estat de dret plural i democràtic, la no-discriminació de la dona, prohibint que sigui sotmesa a un tracte vexatori o cruel, com són la mutilació genital femenina, la poligàmia o el matrimoni de menors.

En aquest sentit, la pregunta que ens hem de fer és si s'ha de considerar el *hijab* una pràctica discriminatòria. Ens trobem davant la necessitat ja esmentada de ponderar valors.

D'altra banda, no podem deixar de banda el fet que els estats s'han dotat d'un sistema educatiu basat en uns principis constitucionals democràtics i d'una organització docent que tots els ciutadans en edat escolar que viuen en aquests països han de complir, sense excepció.

Pel que fa al vel islàmic, estem atrapats entre d'una banda, el dret a la llibertat religiosa i el respecte de totes les religions i, de l'altra, el dret a la igualtat de gènere

Al meu entendre, des de la perspectiva del respecte a la pluralitat cultural i ètnica, per tal d'evitar que els centres docents s'utilitzin per atacar els principis democràtics o els drets i les llibertats, i així posin en perill la convivència social, «la llei del país on es resideix és la llei que s'ha de complir».

En aquest sentit, el dret intern d'una confessió religiosa present al territori francès ha de respectar l'ordre públic francès, el qual proclama la igualtat entre els individus dels dos sexes. Si la tradició cristiana està d'acord amb la separació entre les esglésies i l'Estat, i la situació que s'ha creat així funciona amb la satisfacció dels uns i dels altres, en el sentit que cadascú respecta la separació entre l'espai polític i l'espai religiós, la pregunta que cal formular-se és si es pot esperar el mateix de l'Islam.

Històricament, l'Islam no reconeix la separació entre l'àmbit religiós i el polític, i fins i tot entre l'àmbit privat i el públic, que caracteritza la societat francesa i tot el seu sistema. L'Islam no és simplement una confessió religiosa, sinó que comporta un marc jurídic social, una manera de viure en societat. En definitiva, l'Islam és estrany a la laïcitat com nosaltres la concebem, ja que no ha conegut el procés de secularització de l'Europa occidental.

Considero que el fet que determinades dones musulmanes portin el «vel islàmic» en centres públics i també privats tot just comença ara i serà difícil de resoldre. I en aquest tema, com en molts altres, la jurisprudència tindrà l'última paraula i haurà de resoldre cas per cas.

En els casos en què la utilització de símbols religiosos, com a manifestació del dret a la llibertat religiosa, entri en conflicte amb els drets fonamentals dels altres, la situació s'haurà de resoldre aplicant la regla de la proporcionalitat, que s'ha utilitzat tant en la nostra jurisprudència constitucional com en el dret comparat, perquè és la que deixa en una posició millor el dret que finalment ha de cedir.

En aquest sentit, en principi sembla discutible la via que Chirac ha escollit en intentar establir, per mitjà d'una llei general, la prohibició d'utilitzar determinats signes religiosos que són considerats intrínsecament contraris a la laïcitat de l'Estat, ja que la regla de la proporcionalitat exigiria fer una ponderació prèvia dels interessos en joc, per tal d'arribar a una solució justa i, per tant, analitzar cas per cas si la utilització dels símbols prohibits comporta un atac frontal a la laïcitat francesa o als drets fonamentals dels altres.

CONSIDERACIONS FINALS

El principi de laïcitat, com ja hem dir, és un dels pilars fonamentals de la normativa jurídica a l'Estat francès. La laïcitat francesa és una laïcitat oberta, plural i democràtica, i així ho demostren les decisions judicials que hem analitzat. França és una república laica, en el sentit que les creences religioses i les conviccions filosòfiques pertanyen a l'esfera privada. No obstant això, aquestes creences i conviccions han de ser garantides a l'esfera pública amb una plena llibertat d'expressió, respectant sempre l'ordre públic i les llibertats fonamentals de les altres persones.

La laïcitat a França implica que els poders públics han de ser neutrals respecte de les especificitats de les diferents confessions religioses. Tanmateix, el dret públic no és indiferent amb relació al fet religiós. Com una realitat més de la societat francesa, l'Estat té en compte la religió

en el context d'una societat en la qual la coexistència espiritual de moment està apaivagada, raó per la qual aquesta neutralitat no s'ha de qualificar només des del punt de vista teòric, sinó tenint en compte també com s'ha aconseguit a la pràctica.

D'aquí es conclou que la neutralitat negativa que s'havia intentat els primers temps ha canviat cap a una neutralitat positiva, a mesura que s'ha anat intervenint per assegurar més eficaçment l'exercici de la llibertat de les persones, amb el desenvolupament d'un sentit de la justícia més ampli. D'aquesta manera, s'ha passat del sistema de la laïcitat negativa al de la laïcitat positiva, tan bon punt s'han abandonat la preocupació i els prejudicis d'un laïcisme rígid i estricte⁵⁹ i d'una abstenció rigorosa a una intervenció activa, sobretot amb relació a l'Islam.⁶⁰

Al meu entendre, *el debat actual sobre la laïcitat a França i a tots els països occidentals va en la direcció de saber quin és el lloc que les religions, i concretament l'Islam, per raó dels diferents casos que planteja, han d'ocupar en una societat democràtica*. I cal no oblidar que els problemes sorgeixen quan no es distingeix entre les obligacions religioses i les polítiques, com succeeix amb l'islamisme. En aquest sentit, els conflictes que s'estan produint en els països democràtics estan motivats per ciutadans procedents de països musulmans, i aquests conflictes només es poden resoldre aplicant a aquests ciutadans els drets i les obligacions que s'apliquen a la resta dels ciutadans, respecte dels quals l'Estat desconeix, per principi, quina és la seva religió.

En la resolució de conflictes com el que s'ha plantejat dels símbols religiosos, no quedarà més remei que aplicar la llei cas per cas, ja que l'Estat no reconeix els ciutadans per la seva condició religiosa, sinó per la seva condició individual i humana.

NOTES

1. El Consell Constitucional francès, en la resolució de 16 de juliol de 1971, va reconèixer el valor constitucional dels principis fonamentals que es recullen a les lleis de la República i que són afirmats solemnement al preàmbul de la Constitució francesa. *Vid.* l'article 1 de la Llei de 1905, que diu: «*La République assure la liberté de conscience. Elle garantit le libre exercice des cultes sous les seules restrictions édictées- ci après dans l'intérêt de l'ordre public*», i l'article 2 de la mateixa llei, en virtut del qual: «*La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte [...] Pourront toutefois être inscrites aux dits budgets, de l'état, des départements, de communes, les dépenses relatives à des services d'aumôniers et destinées à assurer le libre exercice des cultes dans les établissements publics tels que lycées, collèges, écoles, hospices, asiles et prisons*».

2. «En efecte, als països europeus germànics o anglosaxons és impossible trobar una expressió adequada per traduir el que és la laïcitat; així, cal recórrer a perífrasis com «escola, estat no confessional», «manca de religió a l'escola», perquè no es pot utilitzar la fórmula polèmica d'«escola sense Déu». En efecte, a Alemanya, a Anglaterra i als països escandinaus no existeix aquesta tradició de lluita contra l'Església que s'hagi transformat en lluita contra la religió: a Alemanya, el pluralisme confessional ha anat adquirint progressivament els principis del «*cuius regio eius religio*», i a l'Anglaterra de les revolucions i dels dissidents ha deixat d'existir una forta influència del fet religiós en la societat política i civil, la qual cosa ha permès una gran tolerància». *Vid.* A. BOYER, *op. cit.*, p. 52.

Des de la perspectiva del respecte a la pluralitat cultural i ètnica, per tal d'evitar que els centres docents s'utilitzin per atacar els principis democràtics i es posi en perill la convivència social, «la llei del país on es resideix és la llei que s'ha de complir»

3. J. GOTI ORDEÑANA, *Sistema de Derecho eclesiástico del Estado*, Donostia, 1994, p. 132.
4. El Consell d'État, com a jurisdicció administrativa suprema, pot resoldre en primera i última instància, en apel·lació i en cassació. Les seves sentències causen cosa jutjada i s'imposen a totes les administracions i als particulars. El Consell d'État també té una funció consultiva, mitjançant la qual dóna els seus dictàmens al Govern sobre les qüestions jurídiques que aquest sotmet a la seva consideració, però aquests dictàmens no són de compliment obligatori.
5. En aquest sentit, es poden citar la Declaració universal dels drets humans de 1948 i el Conveni europeu de 1950. Tanmateix, convé recordar que, si bé aquestes declaracions i aquests tractats internacionals, que França ha ratificat, no estan inclosos en el bloc constitucional francès, en virtut de l'article 55 de la Constitució francesa, aquests instruments internacionals tenen un rang superior al de llei, i el jutge ordinari ha de rebutjar qualsevol disposició legislativa que hi sigui contrària.
6. P. LANGERON, *Liberté de conscience des agents publics et laïcité*, Marsella, 1986, p. 10.
7. El tema de la laïcitat ha estat un dels que han generat més escrits en la doctrina científica francesa. Així, entre d'altres, es poden consultar els de J. M. LENIAUD, *L'administration des cultes pendant le période concordataire*, París, 1978; J. M. MAYEUR, *La séparation des Eglises et de l'Etat. L'œuvre de L. Mejan*, París, 1959; A. DANSETTE, *Historie religieuse de la France contemporaine. L'Église dans la mêlée politique et sociale*, París, 1965; B. PLANGERON, *Conscience religieuse en Révolution*, París, 1969, i R. RÉMOND, *L'anticlericalisme en France*, París, 1985.
8. Vid. A. BOYER, *Le droit des religions en France*, op. cit., p. 51, que diu que «[...] Remarquons que la laïcité ainsi conçue est caractéristique de pays à forte tradition catholique, l'église ayant longtemps prétendu au monopole de la vérité, mais aussi au contrôle du pouvoir et à la soumission des esprits à un ordre divin quelle avait la prétention de représenter seule.»
9. Vid. Arrêt del T. A. de París, de 7 de juliol de 1970, *Rec.*, p. 851. El Tribunal Administratiu de París resol la demanda interposada per Mr. Spagnol, en la qual sol·licita la nul·litat de la resolució del ministre d'Educació Nacional, de 24 de gener de 1969, per mitjà de la qual rebutjava la seva candidatura a presentar-se al concurs oposició de catedràtic d'anglès.
10. B. BASDEVANT-GAUDEMET, «L'Islam en France», *Revue de Droit Public et de la Science Politique en France et a l'Étranger*, març-abril de 1996, p. 355.
11. R. LEVEAU i G. KEPPEL (dir.), *Les musulmans dans la société française*, París, FNNSP, 1988, p. 202.
12. M. GOZLAN, *L'Islam et la République. Des musulmans de France contre l'intégrisme*, París, 1990, p. 180.
13. El caràcter obligatori de l'ensenyament no impedeix, però, tenir en compte la jurisprudència del Tribunal de Justícia de la Comunitat Europea, que estableix que alguns permisos d'absència són concedits a títol excepcional i per a uns dies determinats, que corresponen a les festes religioses establertes, les quals estan recollides en un calendari establert en el pla nacional, si això no provoca perturbacions en el desenvolupament de l'escolaritat.
14. J. M. SWERRY, *Aumôniers catholiques dans l'enseignement public, un renouveau de la laïcité?*, Université Paris XI, 1995, p. 438.
15. B. BASDEVANT-GAUDEMET, «L'Islam en France», op. cit., p. 375.
16. B. BASDEVANT-GAUDEMET, «École et religions», a A. LE BRAS-CHOPARD (dir.) *L'école un jeu républicain*, Creaphis, 1995, p. 63-83.
17. J. GOTI ORDEÑANA, *Sistema de Derecho eclesiástico del Estado*, op. cit., p. 132. En el marc d'aquesta política, s'ofereix als centres tres opcions: una primera per la qual els establiments d'ensenyament primari i secundari o professional poden demanar d'integrar-se en l'ensenyament públic (art. 3). Aquesta postura no ha estat admesa per l'ensenyament confessional, perquè així perdria la seva autonomia. La segona és la dels «convenis d'associació», que poden ser sobre totes les classes o sobre una part, amb el compromís de complir les normes i els programes de l'ensenyament oficial. L'Estat es fa càrrec de les despeses segons les condicions en què se signi el conveni. La tercera opció és la del conveni simple, en virtut del qual els centres reben ajuts parcials i amb aquests l'Estat paga el professorat, segons la seva titulació.
18. Vid. B. BASDEVANT-GAUDEMET, «L'Islam en France», op. cit., p. 375.
19. Abans ja s'havia plantejat en altres centres docents, però gràcies a la negociació el problema s'havia solucionat sense que transcendís a fora del centre escolar.
20. No exposarem ara els fets amb detall, perquè són prou coneguts.
21. Està publicat a la *Revue Française de Droit Administratif*, 6 (1) (gener-febrer de 1990), p. 6-9.
22. Vid. la Circular de 12 de desembre de 1989, *J. O.* de 15 de desembre de 1989. Segons Jospin, el servei públic de l'ensenyament és laic i aquest principi s'ha d'imposar a l'escola amb una força particular. S'hi prohibeixen tots els sig-

- nes que apel·lin a una discriminació segons les opinions polítiques, filosòfiques, religioses, de sexe o de pertinença ètnica, que contradiguin els principis, els valors i les lleis de la nostra societat democràtica. El caràcter demostratiu de les vestimentes o dels signes que s'utilitzin [...] puguin ser apreciats segons les actituds i els propòsits dels alumnes i dels pares. Vid. I. BRIONES, op. cit., p. 264.
23. El text de la sentència es pot consultar a *Recueil des décisions du Conseil d'État*, París 1992, p. 389-390, i a la *Revue Française de Droit Administratif*, gener-febrer de 1993, p. 112-119.
 24. Per decisió de 28 de setembre de 1990, el consell d'administració de l'institut Jean-Jaurès confirma la prohibició de portar el vel, i amb les decisions de 14 de desembre de 1990 les alumnes magribines són excloses de l'establiment. Al seu torn, el rector de l'acadèmia de Créteil, en decisió d'11 de març de 1991, confirma les resolucions del col·legi Jean-Jaurès i acorda expulsar definitivament les alumnes Kherouaa, Hatice i Alyse Belo.
 25. D. LE TOURNEAU, «El "velo islámico" y la neutralidad de la escuela pública en Francia», *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, 89 (maig-agost de 1997).
 26. Vid. I. BRIONES, op. cit., p. 267.
 27. Sentència del CE, de 14 de març de 1994, *Rec.*, p. 129.
 28. Ambdues sol·liciten al Consell d'État: 1) l'anul·lació de la sentència de 13 de febrer de 1992, en què el Tribunal Administratiu de Nantes rebutjava la seva demanda contra la disposició del reglament interior de l'institut Joachim Du Bellay, que establia: «cap alumne serà admès a les sales o aules d'estudi del curs o al menjador amb el cap cobert»; 2) l'anul·lació d'aquesta disposició, per abús de poder.
 29. Vid. la sentència del CE, de 14 de març 1994, considerant final.
 30. Les dues demandes són resoltes a la sentència del Consell d'État de 14 d'abril de 1995, *Rec.*, p. 171 i seg. Els considerants que el Consell d'État formula són molt interessants i estan suficientment motivats, però no creiem oportú reproduir-los aquí, atesa la seva extensió.
 31. Vid. article 3.5 del Decret de 18 de febrer de 1991: «L'obligation d'assiduité mentionnée à l'article 10 de la loi du 10 juillet 1989 susvisée consiste, pour les élèves, à se soumettre aux horaires d'enseignement définis par l'emploi du temps de l'établissement; elles s'impose pour les enseignements obligatoires et pour les enseignements facultatifs dès lors que les élèves se sont inscrits à ces derniers. Les élèves doivent accomplir les travaux écrits et oraux que leur sont demandés par les enseignants, respecter le contenu des programmes et se soumettre aux modalités de contrôle des connaissances qui leur sont imposées [...]. Le règlement intérieur de l'établissement détermine les modalités d'application du présent article.»
 32. Vid. la sentència del CE, de 14 d'abril de 1995, *Rec.*, p. 171 i seg.
 33. Vid. la sentència del CE de 14 d'abril de 1995, *Rec.*, p. 171 i seg.
 34. CE, sentència de 10 de març de 1995.
 35. Sentència, de 10 de maig de 1994, del Tribunal Administratiu de Lió.
 36. CE, sentència de 10 de juliol de 1995, *Rec.*, p. 292-293.
 37. Vid. la circular Bayrou, de 20 d'octubre de 1994.
 38. Vid. CE, sentència de 29 de gener de 1958, Sieur Vincent, *Rec.*, p. 47; sentència de 2 de desembre de 1966, Sieur Marchand, *Rec.*, p. 632; sentència de 9 de març de 1975, *Bat. leeb. tab.*, p. 816.
 39. CE, sentència de 27 de novembre de 1996, Ministre d'Éducation Nationale c/ Mlle. Khalid, *Rec.*, p. 460; Ligue Islamique du Nord et époux Chabou, *Rec.*, p. 461 i seg.
 40. Vid. A. BOYER, *Le droit des religions en France*, op. cit., p. 68-81.
 41. L'article 6 estableix: «Ningú no pot ser molestat per les seves opinions, àdhuc religioses, a condició que la seva manifestació no pertorbi l'ordre públic establert per la llei.»
 42. L'article 2 estableix: «França és una República indivisible, laica, democràtica i social. Garanteix la igualtat davant la llei de tots els ciutadans, sense distinció d'origen, raça o religió. Respecta totes les creences.»
 43. L'article 9 estableix: «1. Tota persona té dret a la llibertat de pensament, consciència i religió; aquest dret comporta la llibertat de manifestar la seva religió o convicció individualment o col·lectiva, públicament o privada, per mitjà de culte de l'ensenyament de les pràctiques i el compliment dels ritus. 2. La llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions no pot ser objecte de més restriccions que aquelles que, d'acord amb la llei, són mesures necessàries, en una societat democràtica, per a la seguretat pública, la protecció de l'ordre, la salut o la moralitat pública, la protecció dels drets i llibertats dels altres.»

44. L'article 10 estableix: «En els col·legis i els instituts, els alumnes gaudeixen, dintre del respecte del pluralisme del principi de neutralitat, de la llibertat d'informació i de la llibertat d'expressió. L'exercici d'aquestes llibertats no pot afectar les activitats de l'ensenyament.»

45. Vid. el Dictamen del Consell d'Estat, de 27 de novembre de 1989.

46. Tribunal Administratiu de Clermont-Ferrand, 6 d'abril de 1995; *Le Monde*, 8 d'abril de 1995.

47. Vid. D. LE TOURNEAU, «El “velo islámico” y la neutralidad de la escuela pública en Francia», *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, 89 (maig-agost de 1997).

48. Tribunal Administratiu de Lille, 13 d'abril de 1995, Robert-Schuman de Halluin.

49. Tribunal Administratiu de Lille, 13 d'abril de 1995, Édouard-Branly de Tolosa.

50. Tribunal Administratiu de Lió, 10 de maig de 1994. Recordem que les declaracions i el comportament del pare de les alumnes es van considerar un acte de proselitisme i van ser el que va provocar seriosos disturbis a l'establiment escolar i en el funcionament del servei públic; per tant, el seu comportament va ser d'una naturalesa tal que justificava una sanció disciplinària.

51. Vid. *Le Monde*, 21 de setembre de 1994, p. 18.

52. Vid. *Le Monde*, 20 de desembre de 1994, p. 14.

53. Vid. l'article 34 de la Constitució de la República francesa.

54. Declaració del senyor Long Marceau, vicepresident del Consell d'Estat, a *Le Monde*, de 20 de desembre de 1994.

55. Tribunal Administratiu de Nantes (3a cambra), 13 de febrer de 1992, B. Yilmaz i Z. Yilmaz, demanda núm. 91-1887.

56. J. F. FLAUS, «Le porte des signes distinctifs à l'école: vers l'épilogue (CE, 14 mars 1994)», *Les Petites Affiches*, núm. 26, 1 de març de 1995, p. 26.

57. M. HÉCQUARD-THÉRON, «De la mesure d'ordre intérieur», *AJDA*, 1981, p. 241.

58. A. DE LAJARTRE, «Note de jurisprudence: Le porte de signes religieux dans les établissements scolaires (CE, 13 mars 1994, Yilmaz)», *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'Étranger*, 1994, t. XI, p. 221 i seg.

59. J. GOTI ORDEÑANA, *Sistema de Derecho eclesiástico...*, op. cit., p. 137.

60. Vid. Quelles libertés pour les cultes en France? *Conciencia y Libertad*, 62 (2001), p. 98-135.